

*Божко Д. В.,
аспірант*

*Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України*

ПОНЯТТЯ І ПРИРОДА ПРАВОВІДНОСИН ІЗ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ТИМЧАСОВОЮ ВТРАТОЮ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ

Анотація. У статті досліджено поняття та природу правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у разі тимчасової втрати працездатності. Виокремлено та детально проаналізовано сукупність суттєвих ознак досліджуваного різновиду правових відносин.

Ключові слова: загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальний захист, тимчасова втрата працездатності.

Постановка проблеми. Правовідносини завжди були у центрі уваги вчених-правознавців. Справедливо ще у 1958 р. зазначав С.Ф. Кечек'ян: «<...> Замкнутися в рамках норми права і не бачити права в суспільних відносинах означає ніколи не дійти до засобів реалізації норми права, до перевірки законності» [1, с. 38]. Приєднуємось до фахівців, що розглядають ідею правовідносин як необхідну й обов'язкову умову перетворення юридичних норм, коли вказівки останніх трансформуються в поведінку людей. Юридичні норми, на погляд С.С. Алексєєва, проявляють свої регулятивні здібності лише тоді, коли реалізуються у правовідносинах. Значення правовідносин як головних засобів, що забезпечують функціонування норм права, є загальним [2, с. 93–95]. У процесі цього регулювання правовідносини поряд з об'єктом фіксують коло осіб, на яких розповсюджується дія відповідних норм, закріплюють необхідну поведінку суб'єктів правовідносин, утворюють передумови для забезпечення суб'єктивних прав та обов'язків. При цьому, що важливо, правовідносини знаходяться у взаємозв'язку з тими фактичними суспільними відносинами, які регулюються юридичними нормами. Перші є тією формою або виглядом, якого набувають другі, будучи врегульованими нормами права. Суспільні відносини спочатку проходять через суспільну свідомість, а вже потім їх ідеальна форма й відображений зміст закріплюються у правових відносинах.

Зауважимо, що проблема визначення поняття та природи правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування загалом, так у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності зокрема в різні часи знаходила своє віддзеркалення у дослідженнях та публікаціях українських і закордонних науковців. Аналізу цих проблем приділили увагу В.С. Андрєєв, В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко та ін.

Метою статті є визначення поняття та природи правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальнови-знаним є тлумачення правовідносин як таких, що виникають на основі норм права суспільних зв'язків та учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою.

Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування – це правові зв'язки між суб'єктами соціального страхування (застрахованими особами, страхувальниками і страховиками), що виражаються у їх взаємних правах та обов'язках, спрямовані на забезпечення захисту застрахованих осіб від соціального ризику та його компенсацію шляхом надання у разі настання страхового випадку виплат і послуг із системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, співрозмірних із застрахованим заробітком або іншим доходом, а також шляхом вжиття заходів із попередження соціально-ризикових ситуацій [3, с. 75; 4, с. 145].

Указані правовідносини є одним із різновидів соціально-страхових правовідносин, які також є складником правових відносин і характеризуються загальними ознаками, притаманними всім правовідносинам, зокрема соціально-страховим, а відрізняються своїми специфічними особливостями. Беручи це до уваги, можемо стверджувати, що між правовідносинами, соціально-страховими правовідносинами і правовідносинами із соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності існує взаємозв'язок загального, особливого і спеціального.

Притримуємось позиції, що правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності – це врегульована соціально-страховим законодавством система оплатних, тривалих публічних відносин, які супроводжують трудові, що передбачає у разі тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів, смерті, перенесених захворювань і травм гарантоване державою надання страховиком застрахованій особі, а в окремих випадках членам її сім'ї, матеріального забезпечення і соціальних послуг за рахунок коштів, що формуються страхувальниками шляхом сплати страхових внесків.

До суттєвих ознак досліджуваного різновиду правових відносин належать такі:

1. Публічність.

Як відомо, суспільні відносини поділяються на дві великі групи: а) відносини між формально рівними суб'єктами, що виражають індивідуальні інтереси; б) відносини, що віддзеркалюють інтереси держави і суспільства. Як наслідок, виокремлюють різні типи правовідносин – публічні і приватні. У сучасній літературі із загальної теорії права утвердилась думка, що «<...> для публічного права характерні такі ознаки: а) орієнтація на задоволення публічних інтересів; б) одностороннє волевиявлення суб'єктів права; в) широка сфера розсуду; г) ієрархічні відносини суб'єктів і відповідна субординація правових актів і норм; г) перевага директивно-обов'язкових норм; д) нормативно-орієнтувальний вплив; е) пряме застосування санкцій, пов'язаних з обмеження-

ми використання ресурсів і т. д. Для регулювання за допомогою приватного права характерні такі особливості: а) перевага диспозитивних норм; б) рівність суб'єктів правовідносин; в) вільне волевиявлення суб'єктів у реалізації своїх прав; г) самовідповідальність за своїми зобов'язаннями і діями; ґ) широке використання договірної форми регулювання; д) гарантований судовий захист; е) переважна орієнтація на задоволення особистих, приватних, корпоративних інтересів» [5, с. 258–259].

Якщо приватне право можна визначити як сукупність норм, що регулюють суспільні відносини (діяльність), у яких реалізується приватний інтерес або виникає необхідність його охорони, то публічне право – це сукупність норм, що регулюють суспільні відносини (діяльність), у яких реалізується публічний інтерес або виникає необхідність його охорони.

Для публічного права загалом та для його галузей зокрема характерним є застосування організованого впливу на поведінку та свідомість людей у суспільстві. Такий вплив спрямований на досягнення певних загальносуспільних цілей, виражений в офіційних (тобто таких, що визнані державою та суспільством) формах і забезпечений необхідними засобами та інститутами втілення такого впливу, включаючи засоби на зразок примусу. «Завданням публічного права є регулювання життєдіяльності не окремого індивіда, а всього суспільства загалом, регулювання відносин держави і особи. Хоча кожен індивід має свою власну цінність і громадянське суспільство повинне піклуватися про нього, проте забезпечення інтересів окремих осіб не може бути завданням публічного права. За допомогою норм публічного права громадянське суспільство і держава мають змогу забезпечувати взаємодію між усіма своїми членами, визначити свої завдання, функції, основні напрямки свого розвитку, загальні чи конкретні цілі діяльності. Отже, норми публічного права покликані забезпечити ефективне існування держави і громадянського суспільства в ній», – робить висновок О.В. Гончарук [6, с. 189]. Отже, публічне право є свого роду функціонально-структурною підсистемою права, що виражає державні, міждержавні та суспільні інтереси. Відповідні публічно-правові відносини побудовані на засадах субординації суб'єктів.

Публічний характер правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності засвідчує Преамбула Рекомендації Міжнародної організації праці (далі – МОП) «Про загальні принципи страхування у разі хвороби» 1927 р. № 29 [7], яка виходить із того, що: а) підтримка робочої сили здоровою і енергійною має важливе значення не тільки для самих трудящих, але також для будь-якого колективу, який бажає розвивати свої виробничі можливості; б) цього розвитку можна досягти тільки шляхом постійного і систематичного застосування запобіжних заходів для того, щоб уникнути або компенсувати будь-яку втрату продуктивності праці трудящих; в) найкращим запобіжним заходом для цієї мети є створення системи соціального страхування, яка надає тим особам, до яких вона застосовується, чітко визначені права. Не випадково за ст. 6 Конвенції МОП № 24 «Про страхування на випадок хвороби працівників промислових і торговельних підприємств та домашніх служників» 1927 р. [8], хоча страхування у разі хвороби здійснюється автономними установами, вони перебувають під адміністративним і фінансовим контролем компетентного державного органу, який не має на меті отримання прибутку.

Визнаючи надзвичайну важливість впорядкування відповідних відносин, саме страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності держава визнає загальнообов'язковим.

Ні роботодавець, ні працівник, ні навіть вони разом спільно за обопільною згодою на можуть відмовитись від цього страхування. Будь-які домовленості щодо цього є незаконними. Страхуванню в обов'язковому порядку підлягають усі особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), а також усі обрані на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах.

2. Комплексність.

Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності не є однорідними за своїм змістом, а утворюють певну систему – упорядковану сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою елементів, що має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування.

У процесі своєї реалізації комплексне правовідношення розпадається на ряд простих правових зв'язків. У нашому випадку йдеться про: а) правовідносини між страхувальником і застрахованою особою із приводу здійснення соціального страхування останньої; б) правовідносини між страхувальником і страховиком щодо внесення останньому страхових внесків за застраховану особу; в) правовідносини між страховиком або уповноваженими ним органами (особами) і застрахованою особою або членом його сім'ї із приводу надання матеріального забезпечення або соціальних послуг. Комплексність не спростовує наявності певного ядра, навколо якого формуються інші правовідносини. У нашому випадку таким ядром є правовідносини між страховиком і застрахованою особою із приводу надання матеріального забезпечення або соціальних послуг. Комплексні правовідносини передбачають нерозривний зв'язок своїх складників, без яких правовідношення не існує як юридичне явище.

Комплексні правові відносини займають проміжне положення між простими і загальнорегулятивними правовідносинами. Від перших вони відрізняються складною структурою, від других – персональною визначеністю всіх учасників. Разом із тим комплексне правовідношення не можна розглядати як просту суму одиничних правовідносин. Об'єднуючись, прості правовідносини набувають цілісності, а отже, дають можливість реалізувати загальну ціль, що стоїть перед їх суб'єктами.

3. Оплатність.

Один з основоположників науки права соціального забезпечення В.С. Андрєєв запропонував зараховувати до предмета права соціального забезпечення відносини, які відповідають таким критеріям: одним із їх суб'єктів є громадянин, а іншим – держава в особі її органів управління або профспілок, наділених державою відповідними повноваженнями, або органи колгоспів; відносини між суб'єктами мають аліментарний характер, причому зобов'язаною представляти відповідні види забезпечення виступає держава; за допомогою цих відносин здійснюється забезпечення за рахунок фондів для непрацездатних, а також коштів, що асигнуються на освіту й охорону здоров'я [9, с. 23].

О.Д. Зайкін під соціальною аліментарністю розумів спосіб надання усіх видів соціального забезпечення й обслуговування на справедливих засадах у обсязі нормального рівня життєвого стандарту, який склався на певному етапі розвитку суспільства, безкоштовно та безеквівалентно, а не в порядку зустрічних дій за нову зустрічну працю з фондів соціального забезпечення без застосування договірних засад [10, с. 18]. Для того, щоб допомоги надавалися безоплатно, необхідно дотримати таких

умов: по-перше, працівники не повинні брати участі у створенні фондів соціального забезпечення (наприклад, шляхом сплати страхових внесків); по-друге, на момент одержання допомоги особа не повинна за неї платити; по-третє, одержувач коштів із Фонду соціального забезпечення не повинен вчиняти будь-яких дій, спрямованих на створення вартісного вираження розміру допомоги, яку особа одержує [11, с. 121–122]. При цьому надання допомоги «безоплатно» є можливим за одночасного дотримання усіх трьох зазначених умов.

Справедливим є висновок, що концепція аліментарності передбачала надання усіх видів соціального забезпечення фактично за рахунок державного бюджету без відшкодування до чи після отримувачем їх вартості.

На сьогодні критерій аліментарності у праві соціального забезпечення втратив своє домінуюче значення. Він не спроможний більше обґрунтувати концептуальні засади розвитку соціального забезпечення у XXI ст. Так, Фонд соціального страхування України є відокремленим від Державного бюджету України і не формується за рахунок його коштів. Основними джерелами формування коштів Фонду є страхові внески страхувальників і застрахованих осіб. Розміри внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб на календарний рік у відсотках одночасно із затвердженням Державного бюджету України. Страхові внески встановлюються з кожного виду страхування, як правило, на календарний рік у відсотках: для роботодавців – до сум фактичних витрат на оплату праці та інших виплат найманим працівникам, які підлягають обкладенню прибутковим податком із громадян; для фізичних осіб – до сум оподаткованого доходу (прибутку).

Оплатність правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності вказує на відсутність у них аліментарних засад.

4. Тривалість.

Суттєвою особливістю правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності є тривалість їх існування. Вони не припиняються після отримання застосованою особою матеріального забезпечення чи соціальної послуги. Кожного разу, коли з особою трапляється страховий випадок, вона може скористатися правом на те чи інше матеріальне забезпечення або соціальну послугу. Виникнувши у зв'язку з певними обставинами, соціально-страхові правовідносини продовжують існувати доти, поки діють ці обставини. Розглядувані правовідносини існують доти, доки особа працює на умовах трудового договору на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи, а також є обраною на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах.

У процесі існування соціально-страхових правовідносин може змінюватися їх зміст (наприклад, у зв'язку зі зміною чинного законодавства), але загалом вони зберігають свою суть. Так, якщо за першою редакцією Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» [12] допомога за тимчасовою непрацездатністю надавалась застрахованій особі у разі догляду за дитиною-інвалідом віком до 16 років через хворобу матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною, то після прийняття 3 травня 2007 р.

Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо соціального захисту інвалідів» [13] указана допомога стала надаватись застрахованій особі у разі догляду за дитиною-інвалідом віком до 18 років.

5. Супроводжувальний характер стосовно трудових правовідносин.

За ст. 18 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [14] страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності та господарювання, зокрема в іноземних дипломатичних та консульських установах, інших представництвах нерезидентів, або у фізичних осіб, а також обрані на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах. Тобто застрахованою може бути особа, яка перебуває з роботодавцем у трудових правовідносинах.

О.І. Процевський під трудовим правовідношенням розумів вольове відношення, що виникає в результаті реалізації громадянами права на працю й обов'язку працювати, дотримання робітниками та службовцями прав і обов'язків у процесі праці, зміст якого визначається нормами права [15, с. 36]. «Трудові правовідносини – це добровільні вольові відносини працівника з роботодавцем у сфері застосування і реалізації праці, що виражаються у взаємних суб'єктивних правах та обов'язках, визначених законодавством чи договором», – погоджуються С.М. Прилипка й О.М. Ярошенко [16, с. 184]. Підставою виникнення трудових правовідносин є трудовий договір. У випадках, передбачених законодавством, соціально-партнерськими та локальними актами, трудовий договір укладається на підставі: а) призначення на посаду; б) обрання на посаду; в) результатів конкурсу; г) рішення суду. Трудові правовідносини виникають із дня початку працівником роботи за наказом чи розпорядженням роботодавця.

У тому ж разі, якщо особа не перебуває у трудових правовідносинах, вона може долучитись до соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності тільки на добровільних засадах.

Висновки. Отже, термін «припинення трудового правовідношення» є родовим поняттям, що означає закінчення дії трудового договору з усіх передбачених законодавством підстав. Це є причиною припинення правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Література:

1. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе : [монография] / С.Ф. Кечекьян ; отв. ред. М.С. Строгович. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. : [учебник] / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1982. – Т. 2. – 1982. – 360 с.
3. Андрієв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В.В. Андрієв ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – 197 с.
4. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект : [монографія] / В.В. Андрієв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2011. – 280 с.
5. Общая теория государства и права: Академический курс : в 2 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1995. – Т. 2 : Теория права. – 1995. – 622 с.
6. Гончарук О.В. Дихотомія права: право публічне та право приватне : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави

- і права; історія політичних і правових вчень» / О.В. Гончарук ; Ін-т міжнар. віднос. Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 205 с.
7. Об общих принципах страхования по болезни : Рекомендация Международной организации труда от 15 июня 1927 г. № 29 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_183.
 8. Про страхування на випадок хвороби працівників промислових і торговельних підприємств та домашніх служників : Конвенція Міжнародної організації праці від 15 червня 1927 р. № 24 // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці : в 2 т. – Женева : Міжнар. бюро праці, 1999. – Т. 1 : 1919–1964. – 1999. – С. 96–99.
 9. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР : [учебник] / В.С. Андреев. – 2-е изд. – М. : Юридическая литература, 1987. – 352 с.
 10. Советское право социального обеспечения : [учебное пособие] / [А.Н. Егоров, А.Д. Зайкин, Р.И. Иванова и др.] ; под ред. А.Д. Зайкина. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 264 с.
 11. Социальная справедливость в социальном обеспечении: теория и практика (обзор) // Трудовое право и право социального обеспечения на путях перестройки / под ред. Р.И. Иванова и др. – М. : ИНИОН, 1989. – С. 113–129.
 12. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням : Закон України від 18 січня 2001 р. №2240-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 14. – Ст. 71.
 13. Про внесення змін до деяких законів України щодо соціального захисту інвалідів : Закон України від 3 травня 2007 р. № 1000-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 441.
 14. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46–47. – Ст. 403.
 15. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений : [монография] / А.И. Процевский. – М. : Юридическая литература, 1972. – 288 с.
 16. Прилипко С.М. Трудове право України : [підручник] / С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2012. – 800 с.

Божко Д. В. Поняття и природа правоотношений по общеобязательному государственному социальному страхованию в связи с временной потерей трудоспособности

Аннотация. В статье исследованы понятие и природа правоотношений по общеобязательному государственному социальному страхованию в случае временной утраты трудоспособности. Выделена и подвергнута детальному анализу совокупность существенных признаков изучаемого вида правовых отношений.

Ключевые слова: общеобязательное государственное социальное страхование, социальная защита, временная потеря трудоспособности.

Bozhko D. The concept and legal nature of compulsory state social insurance in case of temporary disability

Summary. This article explores the concept and legal nature of compulsory state social insurance in case of temporary disability. It has been singled out and analyzed the set of essential features of legal relations that have been studied in this publication.

Key words: compulsory state social insurance, social security, temporary disability.